

Олена Юрїївна Шевчук,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
професор кафедри старовинної музики,
Національна музична академія України імені П. І. Чайковського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-0994-5858
e-mail: olenashevchuk@ukr.net

УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНО-ПІВЧІ АЗБУКИ XVI СТОЛІТТЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ І ЗАРУБІЖНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОГРАФІЇ

Мета роботи полягає в систематизації аспектів розгляду та осмисленні результатів праць, в яких розглянуто дві невменні (зна́менні) азбуки з українських церковно-півчих збірників (1540–1560-х та 1590-х рр.). **Методологія.** З-поміж застосованих загальнонаукових й емпіричних методів основними є аналітичний розгляд змісту досліджень (із застосуванням критичного підходу); систематизація аспектів опису пам'яток; порівняння результатів студій з оригіналами азбук. **Наукова новизна.** Уперше проаналізовано праці, в яких українські азбуки-переліки XVI ст. було обрано предметом розгляду. Порівняння результатів студій зі змістом азбук дозволило виявити як достовірні, так і помилкові твердження. На сьогодні міра вивчення азбук є недостатньою для аргументації їх територіально-часової локації як українських пам'яток середини – кінця XVI ст. **Висновки.**

Протягом останнього тридцятиліття азбуку 1590-х років з ірмолюю західноукраїнського *Лаврівського* (ймовірно) монастиря вивчали Д. Шабалін, Д. Савіцькі, М. Качмар. До опису зна́мен автори залучили додаткові дані: назви візантійських невм (попередників руських), нотні дешифровки, словесні роз'яснення розспівів, духовно-символічного сенсу знаків тощо. Попри введення додаткової інформації, основний зміст азбук схарактеризовано неповно. У накресленнях, атрибуції деяких невм є неточності. Незвичні риси списків переважно не вказано. Запис «імен» знаків азбуки *Поліського* ірмолюю 1540–1560-х років спотворює її термінолексику. Позаяк не всі риси азбук розкрито, вони виглядають як типові пам'ятки. Загальний опис призвів до висновків щодо схожості їх з російськими списками XV–XVI ст. Ця теза не викликає заперечень, адже всі вони мають багато спільного, разом з

тим двох однакових списків пам'яток усталеного змісту, в т. ч. азбук, не існує. Відміни між азбуками *Лавр* і *Поліс* мають бути простежені в компаративній площині на рівні деталей, що, ймовірно, дозволить установити їх індивідуальні риси та географічно-часову локацію.

Ключові слова: історія української музики, церковний спів, невменна азбука-перелік, знаменна нотація (крюки), означення невм, Ірмологіон, музична симіографія, палеографія.

Актуальність теми дослідження. Активне оновлення церковно-півчої традиції східних слов'ян у XV–XVI ст. виявилось в багатьох змінах, почасти в появі музично-теоретичних довідників, названих у XVII ст. *азбуками*. Азбука XV – першої половини XVI ст. це невеличкий (на 2–3 сторінки) осібний розділ півчого збірника з *перечисленням основних невм* (знаків безлінійної нотації), *супроводжених назвами*. Створюючи списки знамен, слов'яни наслідували, з трьохсотлітнім «відставанням», традицію подібної комплектації європейських середньовічних візантійських і латинських півчих книг, до яких переліки невм уписували принаймні з XII ст. (напр., розділ «Факсіміле» у [25, іл. 1, 2, 99–104]), до окремих кодексів – ще раніше.

Українські азбуки-переліки знайдено у двох безлінійних півчих збірниках (1540–1560-х та 1590-х рр.), попередниках нотолінійних Ірмологіонів. Їхній богослужбовий репертуар складають переважно одноголосі піснеспіви, зафіксовані невменною слов'янською нотацією – знаменною (інші назви «кулизмяна», «крюкова»). Останнім часом ці невмовані збірники все частіше привертають увагу науковців. Украй мала кількість збережених екземплярів українських (як і білоруських) безлінійних книг XVI ст., їх розпорошеність по різних архівах, з одного боку, утруднює проведення текстологічних досліджень і формування панорамного бачення всього горизонту тогочасної української півчої практики й теорії на важливому етапі її розквіту. З іншого, раритетність і змістовність кодексів підвищують ступінь цінності кожного з них і вимагають якнайуважливішого багатоаспектного підходу до вивчення їхнього змісту (історико-джерелознавчого, гімнографічного, музично-теоретичного тощо) та всіх його складових, включно з азбуками.

Аналіз досліджень і публікацій. Особливості змісту тогочасних слов'янських півчих азбук обумовлені, почасти, точним часом їх укладання, певними десятиліттями XVI ст. Тому значної ваги набуває палеографічний аналіз самих ірмологонів. Датування збірника не означає, що весь його півчий матеріал має один час створення, позаяк окремі розділи можуть бути списані з раніших протографів, але верхня хронологічна межа точно фіксує обмеження віку написання пам'яток. Це важливо стосовно азбук. Час і місце походження розгляданих збірників довгий час визначали по-різному, і протягом півтори сотні років (до останнього часу) вони підлягали уточненню. Старший рукопис, 1540–1560-х років (Київ, ІР НБУВ, зібрання Київської Духовної Академії, ф. 160, № 614), означаємо (в робочому порядку) як *Поліський* (далі – *Поліс*). Західноукраїнський кодекс 1590-х років, відомий з його публікації як *Лаврівський*¹ (далі – *Лавр*) [12], перебував у Перемишлі, в Бібліотеці Греко-католицької капітули (далі – БГКК) (Варшава, Biblioteka Narodowa, ркп 12050 I, старий шифр: Zbjory Akcesijne, акс. 2954).

Обидва збірники було віднайдено в архівах українськими істориками й археографами у другій половині XIX ст. Завдяки гарному збереженню та добре відображеному півчому репертуару їх обирали для експозицій на церковних і музейних виставках на заході [13] й сході України, відзначали в каталогах [29], матеріалах Археологічних з'їздів. Бібліографічні списки (майже в повному обсязі) неодноразово публікував, зазначивши неточності й помилки у працях, львівський музикознавець Юрій Ясіновський [26, с. 408–409; 22, с. 340–342; 12, с. xv–xvii, 572].

Кожен з ірмолоїв має власну історію досліджень; рукопис *Лавр* розглянуло загалом значно більше науковців, аніж *Поліс*. Антон Петрушевич, упорядковуючи в 1850-х роках БГКК, лишив на форзаці *Лавр* супроводний опис, визначивши список як білоруський (мабуть, зваживши на запис служби прп. Єфросинії Полоцькій), а його письмо – як великоруське. Запис Петрушевича опублікував факсиміле М. Антонович у

¹ За припущенням Ю. Ясіновського, ірмолой було укладено в західноукраїнському Свято-Онуфріївському монастирі в Лаврові, хоча питання про місце його створення лишилося відкритим [12, с. 572]. Натомість у вступному слові редактора до видання німецький славист Крістіан Ганнік пише про створення збірника в Лаврівському монастирі як доведений факт [12, с. ix–x, xi].

1990 р. [23, с. 342], помилки відзначив Ю. Ясіновський [12, с. xv]. Від середини ХХ ст. *Лавр* згадано в облікових описах кількох каталогів кирилических рукописів Бібліотеки Народової, укладених польськими, російськими та українськими науковцями. Як зазначив історик Анджей Кашлей [27, с. 18], у 1950-х роках перший «інвентар» Бібліотеки Греко-католицької капітули «вручну спорядив» священник Ян (Іван Борис) Балик. Його рукописний каталог [24] постійно зберігається у відділі *Zbjoży specjalne*. Попри досить загальні дані про кодекси, він відіграв важливу роль для всіх пізніших джерелознавчих студій цього зібрання. У 1970-х каталог о. І. Балика було передруковано в Римі без прізвища автора [3], за посиланням А. Кашлея також [2], опис *Лавр* див. у 2-й ч. від 1974 р. [2, с. 241]. У каталозі А. Кашлея наведено короткий обліковий опис *Лавр*, азбуку не зазначено [27, с. 115].

Від 1960-х років окрему групу склали праці істориків білоруської музики. У статті 1963 р. музикознавця Г. де ля Праделя ірмолой *Лавр* (у нього Перемишльський) фігурує як видатна пам'ятка білоруського походження (під впливом концепції А. Петрушевича). Прадель зазначив також, що збірник був відомий медієвісту Іванові Гарднеру [16, с. 3]. «Білоруської концепції» походження *Лавр* під впливом Петрушевича дотримувався й Габріель Піхура [28, с. 411–412], він же Гай де Пікарда [15, с. 10–12]. Крайню працю він проілюстрував світлиною без вихідних даних [15, с. 11] з підписом «Білоруська знаменна нотація (середина XVI ст.)», яку ідентифікуємо як *Лавр*, арк. 144v [12, с. 278]².

Українські вчені дотримувалися думки про західноукраїнське походження ірмолою *Лавр*. Історик вітчизняного церковного співу з Голландії Мирослав Антонович 1990 р. охарактеризував *Лавр* за місцезнаходженням архіву БГКК як збірник з Перемишля та склав дуже короткий його опис з кількома світлинами (без згадки про азбуку) [23, с. 339–342]. Ю. Ясіновський обстоює західноукраїнське походження *Лавр* [26, с. 408]. У статті 2010 р. ним розглянуто три списки вітчизняних невмованих ірмолоїв включно з *Поліс* і *Лавр* (загальний опис (з неточностями), посилання на азбуки, бібліографія) [22, с. 338–342]. Вагоме значення для порівняльних студій мала публікація Ю. Ясіновським усього ірмолою

² Ці дослідники згадують загалом про два «відомих білоруських знаменних рукописи середини XVI ст.» – Перемишльський і Львівський [15, с. 10].

Лавр факсиміле з коментарем і дослідженням, зауваженими похибками науковців щодо датування чи походження *Лавр* [22, с. 342; 12, с. xv–xvii, 572]; думками зарубіжних учених щодо спільності між *Лавр* і структурою російських знаменних збірників та московськими почерками [12, с. x, xii, 570]. Азбуку описала Марія Качмар [12, с. 540–547]. З 2016 року опис *Лавр* і його азбуки неодноразово здійснював польський дослідник Данієль Савіцкі [30; 31 та ін.].

Поліський півчий збірник 1540–1560-х років описано в кількох працях з різним ступенем деталізації. У 2000-х він став об'єктом розгляду наукових співробітників Інституту рукопису НБУВ, які займалися кодикологічним дослідженням кирилических книг XVI ст. Еріка Клименко 2004-го запропонувала датувати *Поліс*, на основі аналізу водяних знаків, 1530–1540-ми роками [9, с. 191–192, 199]. Музикознавець Лідія Корній, розглядаючи 2005 р. цю «цінну книгу церковного співу», погодилася з датуванням Е. Клименко (як орієнтовним) і внесла уточнення щодо мови збірника, в якій «трапляються поліські та деякі галицькі діалектні особливості» [11, с. 12]. Аналіз, здійснений мовознавцем Григорієм Півтораком, дає підстави вважати, що цей збірник має українське походження [11, с. 13]. У статті Е. Клименко 2009 р. та її Каталозі подано кодикологічний опис *Поліс*, наведено заголовки знаменної азбуки [8, с. 337], мову рукопису визначено як церковнослов'янську україно-білоруської редакції [8, с. 335], а також те, що його «певні мовні особливості властиві для території Волині–Полісся» [10, с. 58]. У каталозі книг XVI ст. О. Іванова скоригувала датування *Поліс* як 1540–1560-ті роки; визначила його мову як церковнослов'янську української редакції [4, с. 215]. Ю. Ясіновський на часі вважає, що це збірник з Волині [12, с. xix]. Спробу описати знаки азбуки *Поліс* останнім часом здійснив М. Підгорбунський [14].

Авторка цієї статті провадила огляд праць водночас із власним вивченням *de visu* ірмологонів *Лавр* і *Поліс* починаючи із середини 1990-х (опис книг, репертуару, нотацій)³. Неоднозначні результати пізніших розвідок науковців обумовили необхідність критичного аналізу отриманих висновків порівняно з пам'ятками.

³ Перші результати розгляду азбук було озвучено авторкою 2012 р. в доповіді на Міжнародному симпозіумі в Національній музичній академії України [20].

Мета роботи полягає в систематизації аспектів розгляду та осмисленні результатів праць, в яких розглянуто дві невменні (зна́менні) азбуки з українських церковно-півчих збірників (1540–1560-х та 1590-х рр.).

Виклад основного матеріалу. Азбуки-переліки були найпершим в історії європейського богослужбово-півчого мистецтва та найпростішим типом музично-теоретичних праць. Вони презентували дві сфери професійної співацької інформації: *послідовність півчих знаків* і їхню *лексичну атрибуцію* (утривалені назви, підписані під невмами). Тому півчі азбуки є пам'ятками як невменної семіографії, так і церковно-півчої термінології.

З наукових праць відомо, що десь із 40-х років XVI ст. східні слов'яни почали укладати, окрім переліків, азбуки другого (історично пізнішого) типу, так звані «тлумачення» («Сказаніє... како поється⁴...» та ін.), що добре збереглися в Московії. У них музичний зміст кожного знаку роз'яснено словами (у 2-й половині XVII ст. також нотами). У XVI ст. «тлумачення» було прийнято записувати після переліку – першої азбуки півчого збірника – як доповнення до неї. Проте ірмолої *Поліс* і *Лавр* «тлумачень» не містять, тобто, перелік у складі кожного з них є єдиним типом музично-теоретичного посібника, що спонукає дослідників вивчати його невми за іншими джерелами. Для дослідження пам'ятки має значення її публікація факсиміле (чи в транслітерації), мета розгляду, принципи й ступінь аналітичного охоплення інформації, згорненої в тексті.

Хоча про ірмолой *Лавр* було відомо ще в середині XIX ст., його азбуку вперше опубліковано лише 1991 р., коли музикознавець-медієвіст *Дмитро Шабалін*⁵ розмістив її в невеликому збірнику з-поміж азбук XV–XIX ст. різних типів [17, с. 27], а 2003 – повторно в розширеній збірці матеріалів⁶ [18, с. 20]. Список *Лавр* – єдиний у виданнях Шабаліна, котрий узято із зарубіжного архіву та не розглянуто *de visu*⁷. Трансліте-

⁴ Далі в тексті статті назви знаків подаємо в транслітерації (*малий юс* як *я*; *ять* як *і*).

⁵ Нащадок російських старообрядців.

⁶ 154 списки азбук об'єднано у групи за типами й різновидами.

⁷ Д. Шабалін опублікував азбуку *Лавр* за копією, наданою Ю. Ясіновським [11, с. xviii], зазначивши це в коментарях до першого видання [16, с. 225].

рація «імен» знаків *Лавр* тут неточна порівняно з графікою й орфографією оригіналу. Азбуку датовано, за поданням Ю. Ясіновського, «серединою – третьою чвертю XVI ст.» [17, с. 225], у перевиданні – 50-ми роками XVI ст. (тобто, похибка датування з часом збільшилася) [18, с. 20]. Помічено таку цікаву особливість азбуки *Лавр*, як «формальний підхід переписувача до порядку знаків» (щодо розміщення знаку «тряска» у двох групах невм) [19, с. 452]. Інші риси списку *Лавр* не відмічено, проте зроблено висновок, що він долучається до групи із шістьох азбук-переліків першої половини XVI ст. (з російських зібрань) [17, с. 223–224; 19, с. 450–451]. Власне, автор зазначив подібність руської і російських азбук, проте компаративним аналізом це споріднення не підтвердив. Високий ступінь схожості азбук відзначав їхній авторитетний дослідник Максим Бражников [1, с. 40].

Відсутність в ірмолої *Лавр* азбуки-тлумачення поряд з переліком Д. Шабалін коментує як «запізнення нововведень на периферії Русі» [19, с. 452]. Ця москвоцентрична установка автора передбачає, що «центр країни» він мислить на сході, хоча в XVI ст. східнослов'янські «схід і захід» це різні країни та різні церкви (останні, як відомо, мають з 1458 р. різну юрисдикцію). Із «західною периферією Русі» як місцем походження збірника Д. Шабалін асоціює його зовнішню структурну ознаку (відсутність «тлумачення»), втім не іманентні риси самої азбуки, які не підлягають аналізу (крім повтору невми, зазначеного вище).

Детальніший розгляд азбучних невм є одним із завдань тих науковців, котрі прагнуть опанувати знаменну нотацію. Для цього стають у нагоді як азбуки-тлумачення, так і наукові праці, укладені медієвістами в XIX–XX ст. на основі різних музично-теоретичних матеріалів.

Характеристики азбук-переліків у бібліографії спираються на певний алгоритм атрибуції невм, обумовлений змістом пам'яток. Відомо, що «имена знаменію...» (невми з назвами) не призначалися для поінформування читачів про музичне значення знаків і, тим паче, про їх варіантну півчу реалізацію, залежну від багатьох нюансів контексту (оточення іншими знаками, глас, місце в композиції піснеспіву, в XVII ст. – додавання до невменного ряду кіноварних літер; комбінації цих ознак). Знання про те, як розспівувати знаки, передавалися від досвідчених співаків учням безпосередньо під час співу або ж поза службами, під час

розучування, в дидактичних роз'ясненнях тощо. Фіксуючи назву знаку чи знакової формули, перелік не містить герменевтичної компоненти – власне, розтлумачення 1) півчого значення неvm, 2) сакрального сенсу кожного знаку, його назви й розспіву; це знання існує в тогочасній музичній теорії та практиці.

Зважаючи на крайню обмеженість наявної в переліках інформації, дослідники долучають до вивчення інші джерела. Основним вектором викладів про азбуки є переказ про ланцюжок неvm і їхніх назв, що, фактично, частково дублює зміст самого джерела. Його доповнюють тричотири додані позиції: класифікація неvm, їх півче значення, символічний зміст, споріднення слов'янських неvm із візантійськими (можливі й деякі інші). Класифікацію неvm прояснює сама азбука, в якій вміщено як одиничні знаки, так і групи знаків. Музичне значення неvm висвітлюють тогочасні азбуки-тлумачення («како поется...»). Крім того, ці аспекти, як і візантійські паралелі, глибоко вивчено й висвітлено у спеціальній літературі. Ступінь заглиблення в кожний аспект залежить від мети й обсягу публікації.

Учений з Бялої Подляски *Данієль Савіцкі* вивчає десь із середини 2000-х років знаменний спів «давньоруської» (staroruskiej) православної традиції, збереженої як у старій книжності, так і в сучасній півчій практиці російських старообрядців, які мешкають на польських землях. Є автором понад 20 статей та окремих праць, в яких розглянуто східнослов'янські крюкові пам'ятки різного походження: московські XVII ст., російські старообрядницькі XVIII–XX ст., а також західноукраїнський ірмологіон *Лавр* включно з азбукою (досліджує з 2013). Після виходу першої статті Д. Савіцкого про ірмолой *Лавр* у 2016 р. [31] його часто згадано в публікаціях автора, а азбуку не водночас опубліковано факсиміле [31, с. 36; 30, с. 191 та ін.]. Автор дотримується думки Ю. Ясіновського щодо українського («західноруського») походження *Лавр* [31, с. 24, 28] і попереднього датування (2-га половина XVI ст.). Починає багатоаспектне дослідження з історичних свідчень про монастир [с. 24], історії кодексу (зміни власників і архівів) [с. 26–28], опису структури, палеографічних рис (окрім визначення філіграней) і хомонії [с. 30–33], переходячи до «вибраних аспектів семіографії (semiografia, semiologia sic) давньоруського церковного співу...», яку названо галуз-

зю палеографії [с. 34]⁸. Знаки знаменної нотації (на основі азбуки *Лавр*) описані в кількох таких аспектах (їх автором не сформульовано).

Історичні причини появи азбук: автор пише про застосування нових знаків кривої нотації в XVI ст. (згідно з М. Бражниковим), унаслідок чого в цей ірмолой і вписано азбуку [31, с. 35]. Цю тезу можна як підтвердити, так і почасти спростувати наведеними у статті паралелями між «структурою азбуки *Лавр*» і її раніших, XV ст., «відповідників московського походження» [с. 36]. Причини виникнення і зміст азбук є складною музично-теоретичною та історичною проблемою, яка не підлягає вирішенню засобами формальної логіки, потребуючи компаративного розгляду всього корпусу азбучних невм.

Порівняння знаків східнослов'янської знаменної й візантійської нотацій, як зазначив Д. Савіцькі, було початковим етапом його студій [с. 34] і спиралося на опрацювання праць багатьох медієвістів. У тексті вказано візантійські відповідники низки слов'янських півчих знаків, утім зауважено лише зовнішню «подібність запису (“індивідуальних”) невм» [с. 48]. Щодо схожості звучання, автор вважає тогочасний зв'язок цих монодійних традицій, згідно з думкою інших науковців, умовним [там само].

Графіку невм описано словесно, а також унаочнено в деяких накресленнях (напр., диспропорція горизонтальних і вертикальних елементів, запис *столиць* під горизонтальною лінією крюка [с. 37, 38]; запис невм під горизонтальною лінією *стріли* [с. 40–41]). У тексті є графічні помилки: зображення *скамейки* без нижніх крапок та *наука* як *палки* [с. 40–42]. Невірно описано *тряску* як «комбінацію *сложитія* і *скамейци*» [с. 41], тобто, перша помилка перейшла в другу. Некоректна літера на позначення фіти: *фі* замість *фіти* (*тети*) [с. 44, виноска 206]. У накресленні фіти *хебуве* замість *статії простої* відтворено *статію світлу* [с. 46]. Не відзначено графічне виправлення писарем назви *хабува* на *хЕбувЕ* [там само].

Музичне значення невм – це словесний опис мелодико-ритмічної форми кожної невми (кількість звуків, напрям мелодії, тривалість, ритм) на основі бібліографічних даних. Неточно роз'яснено музичне значення *переводки* [с. 38].

⁸ 2021 року Д. Савіцькі опублікував статтю з докладним роз'ясненням співвідношення семиографічного та палеографічного методів дослідження знаменної нотації на прикладі *Лавр* [30].

Символіка невм. Послідовно розтлумачено їх «теологічне значення», духовно-дидактичний зміст починаючи з першого знаку *паракліт*, який «символізує Святого Духа Утішителя...» [с. 36].

Вибірковий розгляд невм. Порівняння тексту статті з оригіналом азбуки *Лавр* свідчить про націленість дослідника більшою мірою на розгляд сімейств чи груп знаків, меншою мірою – окремих невм. У сімействах згадано не всі знаки. У результаті щонайменше 10 графічних одиниць лишилося поза описом (*сложитья, [сложитья] с запятою, дуда, німка, крюк із сорочою ногою, ключ, [фіта] перевяска, німка со стрілою, кобила* та ін.). Неповнота опису помітна й щодо окремих графічних елементів (так, з-поміж «нових елементів» у *стрілах* не згадано *облачко*, хоча *стріла с облачком* є в оригіналі) [с. 40]. Принципи відбору невм для характеристики не уточнені, але причини відмови від опису деяких похідних невм, імовірно, формальні («обговорення кількох інших невм перевищило б рамки цього опрацювання») [с. 38].

Класифікація знаків: Д. Савіцькі поділив їх на п'ять груп, з яких чотири укладено «навколо одного знаку» (*крюки, стопиці, статії, стріли* [31, с. 37]) (власне, за М. Бражниковим [1, с. 33–34]). П'ята група – всі інші знамена. Послідовно описано сімейства й групи, в яких зазначено поділ на види й висотні різновиди знаків.

Додаткова інформація про назви і різновиди знаків: за нестачі основної інформації про знаки азбуки у статті долучено побічну. Так, Д. Савіцькі характеризує деякі знаки, виходячи зі знань про повну структуру *сімейств невм*, а не власне з матеріалів азбуки *Лавр*. До прикладу, в ній немає кількох згаданих тут різновидів невм: *простий* щодо *крюка*, *простая* щодо *статії* та *стріли* [31, с. 37, 39, 40, 44], *болшая* і *средняя* щодо *кулизми*, *полукулизми* [с. 44]; *малий* щодо *наука* [с. 43]. Ці назви існують у тогочасній музичній теорії [1, с. 32], але в азбуці *Лавр* відсутні, на що у статті не вказано. Згадано *голубчик тихий* [с. 39], який з'явився на письмі пізніше, у XVII ст. *Скамейку* названо *скамейца* (за російськими списками); наведено (без коментаря) некоректну назву *скамейца з подчашієм* [с. 40]. Щодо знаків, автор згадує більшу кількість їх видових варіантів, ніж містить азбука, – як окремі невми, так і значки, сполучення, додаткова риска *задержка*, поєднання *наук+хаміло* – всі того часу існують, але в азбуці відсутні [31, с. 39, 40, 42].

Бібліографія. До розгляду залучено значне число праць істориків і медієвістів, посилання на які загалом коректні. Сплутано прізвище призабутого російського дослідника (Каменейський замість Компанейський) та пропущено номер випуску газети з його статтею 1903 р. [31, с. 47, 50]. Змінений рік виходу розвідки Ю. Ясіновського (2005 замість 2010): тобто, вказаний значно раніший від дійсного час виходу статті про невменні українські ірмолої [31, с. 24, 50].

Стаття Д. Савіцького має пізнавальну цінність, інтегруючи історичні знання з власними спостереженнями цього автора, які є першим етапом комплексного вивчення українських невменних азбук XVI ст. У результаті порівняння азбуки *Лавр* із двома списками XV ст. дослідник дійшов висновку про паралелі між структурою нашої азбуки та її «відповідників московського походження» [31, с. 36].

У 2017–2019 рр. три розвідки про азбуку *Лавр* (щоразу з її повним або частковим факсиміле) опублікувала львівська дослідниця **Марія Качмар**. Друга стаття, в музикознавчому збірнику [5], є відносно стислим текстом, в якому, утім, названо всі окремі знаки й формули азбуки, крім того, більшість із них представлено факсимільними зображеннями з оригіналу⁹. Визначимо основні аспекти опису *Лавр* у [5].

Передісторія азбук: згадано, що переліки невм є у візантійських *пападиках* (з посиланням на статтю 2014 р., яка не є першоджерелом), натомість не взято до уваги, що переліки трапляються у візантійських і латинських рукописах ранішого часу [5, с. 115].

Зміст азбуки: зазначено (без роз'яснень) дублювання невми *тряски* [5, с. 117] (коментар Д. Шабаліна із цього приводу не відтворено).

Музичне «значення окремих знаків» уточнено за працею Константина Флороса [25]. Сім невм розшифровано нотами, решту роз'яснено словами. З'ясовані основні музичні значення знамен (без варіювання). Є помилкове твердження: «“два в челну” звуками подібний до хаміле»; в розшифровці *стріли «простої»* відтворено розспів не її, а інших видів *стріл* [5, с. 117–118]).

⁹ Факсиміле невм важливе з погляду музичної палеографії, позаяк графеми здебільшого типові для свого часу; натомість є й помилкові накреслення чи визначення, що в тексті М. Качмар не зазначено.

Візантійські паралелі зі знаками азбуки тут рідкісні (їх уточнено лише щодо паракліту й хаміле), оскільки дане питання, вочевидь, не було завданням цієї публікації.

Класифікація невм: за графікою їх формально поділено на 1) ті, «які не мають додаткових знаків» – власне, окремішні з утриваленою графікою; 2) ті, до яких приєднують різні додаткові знаки [5, с. 116].

Класифікація невм (вищий рівень): зазначено розподіл 1) на поодинокі невми і 2) ті, що утворюють «сімейства». Цей рівень пов'язаний з попереднім, позаяк основний знак творить своє «сімейство» у спосіб приєднання до нього різних графічних елементів (тут їх названо «знаками», як і основні графеми). Наведено посилання на працю Бражникова щодо 21 сімейства знамен, проте відсутнє порівняльне спостереження, якою мірою *Лавр* його відображає [5, с. 116].

Співвідношення «комплекс невм – комплекс назв»: указано на скорочення назви двознакового сполучення до одного слова (*криж*) [5, с. 118], те саме в [12, с. 547]. Загалом пропуски слів для азбук не рідкість.

Графіко-орфографічні особливості «імен» знаків окремо не характеризуються; більшість назв постає в українській транслітерації. Невдалий варіант: назва *статія* виглядає як «*стаття*» [5, с. 116, 118], що в пізнішому виданні скориговано [12, с. 543, 545, 546 та ін.]. Не зазначено виправлення писарем назви *хабува* на *хЕбувЕ* [5, с. 119] (так само в [12, с. 547]).

Посилання на бібліографічні джерела часткові й неточні, до більшості немає посторінкових покликань. Статтю Д. Савіцького 2016 р. про ірмолой і азбуку *Лавр* не згадано (як доказ щодо незалежного проведення розвідок?). Дані про монографію З. Гусейнової «Извещение...» (про азбуку Мезенца) не повні. Два прізвища авторів-росіян записано українською [5, с. 115]. Назву найвідомішої праці Бражникова про азбуки перефразовано (замість «Древнерусская теория музыки» – «Теория древнерусской музыки»), те саме пізніше в [12, с. 550 та ін.]. Некоректність посилань порушує питання щодо якості опрацювання бібліографії та етичної позиції авторки щодо зарубіжних джерел.

У виданні ірмологіону *Лавр* 2019 р. [12] метою М. Качмар було встановити «Репертуар невм» усього збірника, тобто азбука стала одним з об'єктів спостережень. Вивчення полягало в розкритті «особливостей

нотації лаврівського ірмологіона» [12, с. 548–554], тобто у знайдених у ньому знаків як наявних в азбуці, так і відсутніх у ній. Ще від М. Бражникова було відомо, що переліки не включали всіх знаків свого збірника, а були більш стислими¹⁰. Відтак у «Репертуарі невм» знаки розподілено по двох таблицях: перша укладена на основі азбуки [12, с. 541–545], друга – «невми, відсутні в азбуці, але вживані в піснеспівах» [с. 545–546]. Аспекти розгляду азбуки *Лавр* у ввідній частині й коментарі до таблиць такі.

Зміст азбуки: «Репертуар невм» наближено відтворює саму азбуку. Лівий боковик таблиці демонструє зображення невми чи формули (факсиміле), центральна колонка – її церковнослов'янську назву, правий боковик – українську транслітерацію¹¹. У першій таблиці невми частково перегруповано порівняно з оригіналом, а загальну кількість знаків скорочено, внаслідок чого їх стає не 68, як констатовано поряд з факсиміле оригіналу [12, с. 540], а 65, що порушує питання щодо принципу комплектації таблиці.

Відповідь на нього частково пояснюється дублюванням невм в азбуці: *тряски* та *німки* [с. 546, 547]. Повтори авторка розуміє, ймовірно, як тавтологію (помилку писаря), внаслідок чого з укладеної таблиці їх усунуто. Крім того, виключено (без роз'яснення) запис короткої двознакової *фіти* між фітами *двочелною* та *тристрілною*.

В одному з коментарів помітна спроба розібратися (з посиланням на Д. Шабаліна) у зміні вигляду *поводної* й *поїздної* стріл, що вдалося частково [12, с. 546].

Співвідношення «комплекс невм – комплекс назв»: зауважено скорочене «ім'я» двознакової невми: *криж* [12, с. 547]; типову назву *голубчик борзий* скорочено до першого слова [с. 546].

Графіко-орфографічні особливості «імен» знаків: помічено 1) помилку писаря (*пораклит*), 2) «описку» в слові *сьложитія*. Насправді ж, в останньому дотримано одне з правил письма та півчої вимови слов'ян

¹⁰ «Сума застосованих у рядовому рукопису знамен завжди більша від суми знамен, розміщених в азбуці» [1, с. 58].

¹¹ «Транслітерація сучасною українською абеткою» пропонується як «своєрідний термінологічний словник для сучасного науковця і виконавця-практика» [11, с. 541]. Розробку такого словника, здійснену Лідією Корній 2005 р. [10, с. 11], до уваги не взято.

у XVI ст. [21, с. 18–19]. Виправлення писарем назви *хабува* на *хЕбувЕ* лишилося поза увагою, як і в інших статтях [12, с. 540, 547].

Посилання на бібліографічні джерела у «Репертуарі невм» відсутні (перенесені в наступний розділ). У коментарі змінено ім'я харківської дослідниці фіт Вікторії Зінченко (тут Ірина) [с. 547], що ставить під сумнів ретельність опрацювання її доробку. Знову помилково відтворено назву монографії М. Бражникова [12, с. 550, 557].

Статті М. Качмар презентують азбуку *Лавр* українському музикознавчому загалу, наводячи загальні дані щодо неї. Висловлено погодження з тим висновком Д. Шабаліна, що порядок знаків у цьому перепису «близький до змісту інших азбук» [5, с. 116].

Азбуку Поліського ірмологіона (ІР НБУВ, ф. 160, № 640) описано в єдиній розвідці – нещодавно виданій статті київського історика й культуролога *Миколи Підгорбунського*. На початку вміщено кілька позицій із загального палеографічного опису збірника *Поліс*, перераховано його розділи за каталогом кирилических книг XVI ст. НБУВ (без посилань, хоча це джерело зазначене) [14, с. 123–124]. Автор вважає, що запропонована в каталозі дата написання ірмолою (40–60-ті рр. XVI ст.) є «приблизною», не пропонуючи натомість точної на його думку. Аспекти розгляду азбуки *Поліс* у статті [14] такі.

Історичний контекст виникнення слов'янських півчних азбук, місце їхнього розміщення у збірниках, порядок знаків частково висвітлено на початку основного викладу (все за спеціальною літературою). Автор вважає, що «потреба закріпити теоретичні знання письмово виникла внаслідок збільшення теоретичного матеріалу» [14, с. 123]. Це положення, правильне частково, не відповідає всьому змісту азбук-переліків у його співвідношенні з тогочасним розвитком знаменного письма, позаяк до азбук уписували як нові на той час, так і здавна відомі знаки.

Зміст азбуки описаний не повністю (більшість знаків і формул крім двох). Пропущено завершальну у своєму сімействі (дев'яту) *стрілу* [*громо*]/*світлу* (її запис напівстерто, й він лишився не прочитаним) та останній знак, під яким писар не записав назву (різновид крюка, також не атрибутований). Дві різних фітних формули прочитано як одну: *Фіта . Двочелная* [с. 126]. Порядок опису знамен дещо змінено порівняно з азбукою (з метою характеристики знамен за групами).

Графіка невм відтворена знаками комп'ютерного набору, кожен з яких має бути відповідником певної графеми оригіналу. Відтак підбір знаків прямо пов'язаний з їх атрибуцією. Помилкові накреслення: *стріла поєздна* виглядає як *поводная*, *тряска* – як *стріла*. У шестизнаковій графічній формулі *немка стрелою* (її помилково названо «складеним знаком» – одним?) пропущено початковий *крюк с подчашием*, для *немки* (*дуди*) обрано не схожий знак, а в словесному описі цієї формули пропущено *стрелу*, унаслідок чого її назва *немка стрелою* втрачає сенс [14, с. 125–126]. У тризнаковій формулі *фита мрачная* замість *статії с запятою* оригіналу надруковано *статію мрачну* [там само]. Помічено ідентичний вигляд в азбуці *мечика* та *осоки*, що пояснено як помилка писаря [с. 126]. Також наголошено, що можливе й зворотне співвідношення («коли знаки мають однакову назву, але різне графічне зображення»), проте без конкретизації [с. 127].

Додаткова інформація про систему знаків у значному обсязі долучена з бібліографії (як і в розвідці Д. Савіцького). До окремих невм вказано візантійські аналоги. Автор додає опис (на основі літератури) різних видів знамен, які існували в тодішній півчій практиці, але відсутні в азбуці *Поліс*, до прикладу, *голубчик тихий*, *стопица с отсечкой* та *с помітою борзо*, п'ять різновидів *крюків*, які тут названо «складеними» (з додатковими значками); згадано назву «*простий, проста*» для *крюка* й *стріли* (в азбуці без назви), дев'ять різновидів *сложитій* (в азбуці два), три види *тряски* (є одна) [с. 126], значок на подовження тривалості звуків – *рискю* (*оттяжка*, тут невдало: *отяжка*), якої в азбуці немає [с. 125]. Майже до кожного знаку доданий словесний опис або нотація одного з його музичних значень.

Музичне значення знаків (мелодика, ритм) є вірним, якщо його взято з авторитетного джерела. Зазначу кілька похибок. Перший знак *паракліт* за ритмікою помилково ототожнений з *параклітом* «с отсечкою» (в азбуці *отсечки* немає і не може бути) [14, с. 124]. Знак *палка* не означає закінчення піснеспіву, а проставляється на передостанніх позиціях [с. 125]. Самобутню особливість розспіву *хамилі* не зазначено, крім того, з часом вона значно мінялася [с. 126]. Похибки автора видають його дезорієнтацію у знаковій системі. Думка, що «ми ще не повністю розуміємо значення знака *змеши* в богослужбовій півчій практиці»

[с. 124], є суб'єктивною, позаяк *зміїца* за даними XVII–XVIII ст. розшифровується порівняно точно, а щодо традиції XVI ст., гіпотетично відчитується не лише вона, а й значне число інших знаків.

Назви знамен М. Підгорбунський відтворив у слов'янській графіці або частковій транслітерації. Переклади назв загалом не задіяно (один раз *запятая* фігурує як «кома») [14, с. 126]. Назви знаків в описі автора коректні лише в тому разі, коли писар виписав їх в азбуці повністю. Якщо ж літеру винесено в нарядкову позицію і вона нерозбірлива на письмі, автор пише назву знаку без неї: «ключи» (=ключи^к), «с почаши» (=с по^ачаши[ε]^м – дві виносні літери та одна скорочена), «кроу» (=кроу^к), «мраная» sic! (=мра^аная) тощо [14, с. 125]. Перекручення «імен» автор виправдав таким «висновком»: «Пропуски останніх букв у назві знака часто трапляються в півчих азбуках (наприклад, у цій азбуці назва невматичних знаків “Паракли”, “Паоу”»)» [с. 126]. Натомість в оригіналі всі букви наявні, але зміщені над рядок і не завжди графічно чіткі. Так, над словом *паракли^м* є пласка *m* (триніжкова), над словом *паоу^к* – *к* у вигляді двох крапок, усі виносні літери під овальними титлами.

В описі азбуки є немислимий приклад трактовки виносної приголосної *л* під титлом (у слові *чо^лну*) як «півчого значка» з вимішленою автором назвою («над буквою “о” зображено “облачко съ запятой”») [14, с. 126, двічі]. Це потребує спростування: по-перше, такого поєднання в системі знаменної графіки не існує, по-друге, не зрозуміло, чому його «виставлено» над початком слова, окремо від невми. Вочевидь, у цьому описі не диференційовано графічні системи вербального та півчого текстів.

Транслітерація назв знаків автором спирається на різні принципи, з-поміж яких послідовне прочитання *ять* як Е: *светлий*, *змиїца* тощо (в оригіналі запис варіантний, в етимологічній позиції *ять* трапляються обидві букви). Хибно записано означення *с ъклаком*, розшифрованого вірно: *с облаком* [с. 125] (повторювана характеристика низки невм). Помилковою є атрибуція початкової літери у слові *ѡсока* – омеги під наголосом (періспомен), яку автор визначив як «омегу з великим апострофом» [с. 127], обравши при тому для її транслітерації не ідентичний диграф приємника (Ѓ). Похибки свідчать про не вирішені автором палеографічні питання адекватного відчитання графіки півчого невмен-

ного та вербального церковнослов'янського тексту (з урахуванням правил запису слів і нарядкових букв і знаків).

Класифікація невм: як висновок запропоновано поділ на чотири групи знаків починаючи з поодиноких. Невми охарактеризовано у статті переважно за групами. З-поміж *статій* невинуватено поміщено *зап'яту* *с крижем* [с. 125]. Логіку ускладнення накреслень обґрунтував 1972 р. М. Бражников, який поділив знаки, як зазначалося вище, на п'ять груп, здебільшого «сімейств». Натомість М. Підгорбунський відмовився від усталеного в медієвістиці терміну «сімейство» (щодо невм) і в його класифікації лишилася не чітко роз'ясненою різниця між «різновидами» й «групами», а також між «групами й підгрупами» знаків [14, с. 122, 127]. У межах груп описано додатково низку знаків, що їх розглядана азбука не вмщує.

Бібліографія. Автор спирається на приклад опису М. Качмар списку *Лавр* [5]. У списку джерел і тексті не зазначено основні праці щодо розвитку знаменної нотації XVI–XVII ст. (у тому числі Бражникова щодо фіт), із проблем палеографії слов'янського та невменного письма.

Назвавши статтю «Палеографічний опис азбуки...», М. Підгорбунський вважає методом її розгляду «системний аналіз» [14, с. 122], що не є достовірним. Якість опису азбуки та рівень аргументації висновків не дозволяє представити її як масштабне складне явище з багаторівневими внутрішніми закономірними зв'язками. Мету не досягнуто передусім на рівні базового палеографічного опису. Пізнавальна додаткова інформація, долучена до шеругу невм, визначає радше елементи комплексного підходу. Утім, нюанси щодо похідних знаків, мелодики й ритму виглядають умоглядно, позаяк дешифровку знаменної нотації автор не практикує. Наслідком є як достовірні, так і численні помилкові дані на рівні емпірики (можливо, текст статті не підлягав фаховому рецензуванню перед виданням). Знайомство з азбукою *Поліс* спонукало автора до того висновку, що «більшість півчих азбук XV–XVII ст., незважаючи на деякі відмінності, дуже подібні за складом невменних знаків» [14, с. 122]. Цей умовивід (викладений ще М. Бражниковим) є справедливим почасти, але, за новими даними, він не діє в межах трьох століть. Причина полягає в особливостях історії вітчизняного знаменного співу та письма, котрі не були стабільними в часі й просторі,

особливо змінюючись під час двох богослужбово-півчих реформ, що відбулися якраз протягом XV–XVII ст.

Розглядані азбуки з невменних ірмологіонів Поліського 1540–1560-х та Лаврівського 1590-х років досліджено різною мірою. Список *Лавр* протягом останнього тридцятиліття описали Д. Шабалін, Д. Савіцькі та М. Качмар; азбуку *Поліс* – нещодавно М. Підгорбунський. Характеристика азбук різна за мірою деталізації, від коротких тез до розгорненого нарису. Питанням, спільним для всіх, є класифікація знамен, позаяк, по-перше, будь-які азбуки яскраво унаочнюють поділ на окремі знамена та «сімейства», групи споріднених знаків. По-друге, це питання сповна висвітлено в раніших наукових працях. Разом з тим, у згаданих авторів немає одностайної думки щодо термінології на означення 1) сукупностей споріднених знаків, 2) груп основних знаків і додаткових значків. Хиткість позицій обумовлена, почасти, неповною бібліографією та якістю її опрацювання (крайня межа етично прийнятних норм у деяких посиланнях). Спостерігається міграція неточних даних з одного видання в інше.

Основою комплексної характеристики азбук у статтях (крім Д. Шабаліна) є послідовний опис знаків, де більшу увагу приділено групам невм (Д. Савіцькі, М. Підгорбунський), ніж одиничним невмам. Принципи відбору знаків для супроводу коментарями довільні й не аргументовані. Незалежно від обсягу нарративного тексту розгляд обох розглядаєних азбук неповний, їхні характерні особливості майже не зазначено. За неповноти висвітлення основного змісту азбук автори залучають до викладу додаткову інформацію з класичного фонду праць музичної медієвістики (обсяг долучених даних коливається та, в результаті, визначає розмір публікацій). До опису ряду знамен прилучають різні відомості – від посилань на назви візантійських невм (попередників руських) до нотних дешифровок знаків, словесних роз'яснень, у т. ч. духовно-символічного значення знаків (на основі азбук-тлумачень і наукових праць), частково – текстологічні зіставлення. Обраний алгоритм опису азбук є типовим і дозволяє створити значний обсяг нарративного тексту.

Окрему частину становить додана інформація про ті види знаків у межах певного «сімейства», які застосовувалися в XVI ст. у знаменному письмі, але в розгляданих азбуках відсутні. Автори розширюють опис

цими даними не так для вивчення азбук (тоді треба було би порушити складне питання, чому вони мають лакуни в комплексі графем), як для досконалішої характеристики всієї системи знаменної нотації XVI ст. Кінцевою метою для більшості дослідників є дешифровка піснеспівів, зафіксованих невмами, що потребує освоєння безлінійного письма в цілому. Тож азбука компактного змісту стає приводом і нагодою для знайомства з дотичними матеріалами. Так, цьому слугують і компаративні дослідження азбук, зроблені на базі огляду різного горизонту списків XV–XVII ст. та пізніших старообрядницьких XVIII–XX ст. (у М. Підгорбунського і Д. Савіцького одиничні, у Д. Шабаліна – десятки). Порівняння слугує частковому вирішенню як теоретичних проблем, так і практичних. Для Д. Савіцького зіставлення азбуки *Лавр* з матеріалами XVII–XVIII ст. є основою т. зв. ретроспективного методу [30, с. 34], необхідного для дешифровки піснеспівів (її на часі вже здійснено). Сучасний стан обстежень відображає складність проблематики історичного розвитку українського богослужбового співу та церковно-півчої книжності в XVI ст., процес апробації методів їх досліджень.

В авторських характеристиках азбук знайдено чимало неточностей і помилок (на рівні емпіричних даних), характерних для вузькоспеціалізованої галузі аналізу давнього богослужбового співу, внаслідок чого вони не можуть бути помічені фахівцями в царині загальної музикології чи медієвістами-початківцями. Значна кількість дрібних зауважень у тексті цієї статті (щодо конкретних елементів змісту азбук: корпусу невм, півчих знаків, знакових формул, слов'янських назв тощо, опрацювання бібліографії) наближає її до засад позитивізму.

Наукова новизна. Уперше проаналізовано праці, в яких українські азбуки-переліки XVI ст. було обрано предметом розгляду. Порівняння результатів студій зі змістом азбук дозволило виявити як достовірні, так і помилкові, неточні твердження. На сьогодні міра вивчення азбук є недостатньою для аргументування їх територіально-часової локації як українських пам'яток середини – кінця XVI ст.

Висновки. Протягом останнього тридцятиліття азбуку 1590-х років з ірмолою (ймовірно) західноукраїнського *Лаврівського* монастиря вивчали Д. Шабалін, Д. Савіцькі та М. Качмар. До опису знамен автори залучили додаткові дані: назви візантійських невм (попередників руських),

нотні дешифровки, словесні роз'яснення розспівів, духовно-символічного сенсу знаків (на основі азбук-тлумачень і наукових праць), частково компаративний аналіз. Обраний алгоритм опису дозволив створити значні обсяги наративного тексту. Попри введення додаткової інформації, основний зміст азбук схарактеризований неповно. Якщо групи («сім'єства») невм висвітлено детальніше, низку одиничних знаків пропущено. У накресленнях, атрибуції деяких невм є неточності. Незвичні риси списків переважно не вказано. Запис «імен» знаків азбуки *Поліського* ірмоля 1540–1560-х років спотворює її термінологію. Позаяк не всі риси азбук висвітлено, вони виглядають як типові пам'ятки, а тому загальний опис призводить до висновків щодо схожості їх з російськими списками XV–XVI ст. Ця теза не викликає заперечень, адже всі вони мають багато спільного, разом з тим, двох однакових списків пам'яток усталеного змісту, в тому числі азбук, не існує. Відміни між азбуками *Лавр* і *Поліс* мають бути простежені в компаративній площині на рівні деталей, що, ймовірно, дозволить установити їхні індивідуальні риси та географічно-часову локацію.

Список використаних джерел

1. Бражников М. В. Древнерусская теория музыки (по рукописным материалам XV–XVIII веков). Ленинград : Музыка. 1972. 424 с.
2. [Балик Я.]. Рукописи греко-католицької Перемиської капитули // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Sectio 2, vol. 9 (15)*. Roma, 1974.
3. [Балик Я.]. Рукописи Перемиської греко-католицької капитули в Народовій бібліотеці у Варшаві // *Богословія*. 1973–1974. Вип. 37–38. С. 193–212; 237–243.||
4. Іванова О. А., Гальченко О. М., Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : науковий каталог, палеографічний альбом. Київ, 2010. 791 с.
5. Качмар М. Азбука кулизмяного ірмологіону XVI ст. // *Українська музика*. Львів, 2018. № 1. С. 115–119.
6. Качмар М. Особливості невменної нотації Лаврівського ірмологіона // *Лаврівський невменний ірмологіон кінця XVI століття : факсимільна публікація, коментар, дослідження / підготував Юрій Ясіновський за*

- участі Марії Качмар, ред. Крістіан Ганнік. Львів : Укр. католический університет, 2019. С. 548–554.
7. Качмар М. Репертуар невми: таблиці і коментар // Там само. С. 540–547.
 8. Клименко Е. С. Безлінійні співочі рукописні книги XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2009. Вип. 13. С. 332–343.
 9. Клименко Е. С. Музична знаменна рукописна книга кириличного письма XVI–XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Там само. 2004. Вип. 9. С. 188–202.
 10. Клименко Е. С., Гальченко О. М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : історико-кодицистичне дослідження, каталог, палеографічний альбом. Київ, 2011. 305 с.
 11. Корній Л. Проблеми джерелознавства української музичної культури (безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVII ст.) // Студії мистецтвознавчі. Київ, 2005. Число 2. С. 7–14.
 12. Лаврівський невмиений ірмологіон кінця XVI століття : Факсимільна публікація, коментар, дослідження / підготував Юрій Ясіновський за участі Марії Качмар, ред. Крістіан Ганнік. Львів: Укр. католический університет, 2019. 602 с.
 13. Петрушевич А. Каталог церковнославянських рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на археологическо-библиографической выставке в Ставропигиальном заведении. Lwów, 1888. 40 с.
 14. Підгорбунський М. Палеографічний опис «Азбуки півночі» з рукописного збірника XVI ст. // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Мистецтвознавство. 2020. Вип. 42. С. 122–129. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.42.2020.207641>
 15. Пікарда Г. дэ. Царкоўная музыка на Беларусі 989–1995. Мінск : Беларуская Капэла, 1995. 68 с.
 16. Прадель Г. де ля. Рукапісны помнік беларускай музыкі XVI стагоддзя // Бацькаўшчына. Мюнхен. 1963. № 1 (601). С. 3.
 17. Шабалин Д. С. Певческие азбуки Древней Руси. Кемерово : Кузбассвузиздат, 1991. 277 с.
 18. Шабалин Д. С. Певческие азбуки Древней Руси : Тексты. Краснодар : Сов. Кубань, 2003. 408 с.

19. Шабалин Д. С. Певческие азбуки Древней Руси : Переводы, исследования, комментарии. Краснодар : Сов. Кубань, 2004. 648 с.
20. Шевчук О. Ю. Палеографія, орфографія, текстологія україно-білоруських знаменних азбук-перечислень XVI ст. // Міжнар. музичний симпозиум та практикум «Докласична та сучасна музика: нові ракурси розуміння». 30 лист. – 2 груд. 2012 р. Київ : Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Програма. 8 с.
21. Шевчук Ол. Про один аспект зв'язку слов'янських церковно-співних традицій XVI – початку XVII ст. (хомонія) // Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. Київ, 2007. Вип. 61: Старовинна музика – сучасний погляд. Кн. 3. С. 12–28.
22. Ясіновський Ю. П. Українські та білоруські кулізмяні пам'ятки XVI століття // *Καλοφωνία*. Львів, 2010. Число 5. С. 337–346.
23. Antonowycz M. Ukrainische geistliche Musik: Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas / Ukrainischen Freien Universität. München: Gebr. Parcus KG Buchdruckerei und Verlagsanstalt, 1990. 374 S.
24. [Bałyk J.]. Katalog rękopisów cyrylickich. T. 1–2. Oprac. Ks. Jan Bałyk. Warszawa, b. r., Biblioteka Narodowa, Zakład Rękopisów (rękopis, ksero i microfilm). K. 281+270.
25. Floros C. Universale Neumenkunde. Bd. 3: Die Byzantinischen, Slavischen und Gregorianischen Tonfiguren und Formeln. Dokumentation. Kassel-Wilhelmshöhe: Bärenreiter-Antiquariat, 1970. 376 S., Faksimilia.
26. Jasinowski J. Znaczenie eparchii Przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, pod redakcją Stanisława Stępnia. Przemyśl, 1994. T. 2. S. 403–420.
27. Kaszlej A., oprac. Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2011. 335 s. (Inwentarze rękopisów Biblioteki Narodowej. 2).
28. Pichura G. Monuments of Byelorussian Church Music // *Eastern Churches Quarterly*. London, 1962. P. 410–415.
29. [Pietruszewicz A.]. Manuscripta et documenta Bibliothecae et Archivi Reumi Capituli Cathedralis Ecclesiae Premisliensis r. g. c. ad S. Joannem Baptistam in ordinem redegit et conscripsit Antonius Pietruszewicz Parochus Nowicensis mense Junio Julioque commorans Premisliae 1858 Anno. Archiw Panstwowy w Przemyslu. Sygn. 431. Mf. 56.

30. Sawicki D. Metody badawcze staroruskiej semiografii muzycznej, na przykładzie XVI-wiecznego Irmologionu neumatycznego z Ławrowa // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2021. T. XVIII. No I. S. 177–198. doi: 10.36121/dsawicki.18.2021.1.177
31. Sawicki D. Staroruski neumatyczny *Irmologion Ławrowski* z XVI wieku – niezbadany zabytek wschodniosłowiańskiego piśmiennictwa muzycznego na południowo-zachodniej Rusi // *Ibidem*. 2016. T. XIII. S. 19–52.

Olena Shevchuk

*Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-0994-5858

e-mail: olenashevchuk@ukr.net

Ukrainian 16th century ecclesial chant ABCs in national and foreign scientific bibliography

The goal of the research is to systematize aspects of analysis and to comprehend the results of some scientific researches where two neumatic (znamenny) ABCs from the Ukrainian ecclesial chant collections (1540s–1560s and 1590s) have been discussed. **Methodology**. Among the used general scientific and empirical methods, the major ones are: analytical review of researches content (using critical approach), systematization of diverse aspects of ABCs' descriptions, and comparison of the scholars' results with the originals. **Scientific novelty**. The analysis of researches dedicated to the Ukrainian 16th century ABC-lists was performed for the first time. The comparison of scholars' results with originals has found both correct and incorrect statements. As of today, the extent of our knowledge is insufficient and does not allow us to prove that ABCs origin is indeed in Ukraine in mid-to late 16th century. **Conclusions**. During the last thirty years, the ABC dated back to 1590s (*Lavr*) from the Heirmologion, that allegedly originated from the West Ukrainian Lavrov Convent, has been studied by Dmitry Shabalin, Daniel Sawicki and Maria Kachmar. The authors have added supplementary data to their neume registers: "names" of Byzantine neumes (the predecessors of Ruthenian ones), note descriptions, verbal comments of how neumes were chanted, spiritual and symbolic meaning of signs etc. However, the main content of the ABCs lacks exhaustive characteristic. Graphic shapes and definitions of some signs are not correct. Unusual ABCs' features are mostly not marked. Transliteration of ABC "names" of the *Polissia* Heirmologion

310 includes misrepresented lexemes. Since particularities of ABCs are not precisely defined, they are perceived as typical monuments. The general description leads to scholars' conclusion that Ruthenian ABCs are similar to 15th – 16th centuries' Russian ABC-versions. This statement is partly correct as the ABCs do indeed have a lot in common, however, no identical monuments of traditional content exist. Thus, the differences between ABCs *Lavr* and *Polis* are to be discovered by comparison of their detailed specifications, that should allow to recognize their uniqueness as well as geographical and time-origin.

Key words: a history of Ukrainian music, ecclesial chant, ABC-list of neumes, znamenna notation (kriuki), signs' "names", Heirmologion, musical semeiography, palaeography.

*Стаття підготовлена 1 лютого 2023 року;
подана до друку 23 лютого 2023 року.*